

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

**Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О. М. Лазаревського**

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

“ЗАТВЕРДЖУЮ”
Завідувач кафедри
А.М. Острянка
(підпис) (прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

**АРХЕОЛОГІЯ КАМ'ЯНОГО ВІКУ,
ДОБИ БРОНЗИ ТА ЗАЛІЗА**

Освітня програма 032 Історія та археологія

2020–2021 навчальний рік

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історії України, археології, та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Протокол № від 1 від 01 вересня 2020 року

Розробники: Веремейчик Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, археології, та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Мова навчання – українська.

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета дисципліни «Археологія кам'яного віку, доби бронзи та заліза» полягає у формуванні у здобувачів освіти компетентностей, пов'язаних з основними навичками роботи з речовими джерелами України періоду палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, епохи бронзи та раннього залізного віку. і застосуванням їх у освітньому та науковому процесах.

Завдання навчальної дисципліни:

- засвоєння змісту археологічних понять, концепцій і теорій та вміння оперувати ними;
- засвоєння основних теоретико-методологічних засад археології України епохи як спеціальної галузі історичної науки;
- вивчення інформаційного потенціалу речових джерел з археології України;
- оволодіння практичними навичками роботи з речовими джерелами і науковою літературою.

Предметом вивчення є археологічні культури на теренах України періоду палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, епохи бронзи та раннього залізного віку та методичні можливості застосування інформації щодо археологічних досліджень в освітньому та науковому процесах.

Програма навчальної дисципліни складається з двох змістових модулів:

1. Археологічні культури України доби кам'яного віку.
2. Археологічні культури України доби палеометалів та раннього залізного віку.

Обсяг дисципліни

	Денна форма	Заочна форма
Кількість кредитів ECTS	3,5	3,5
Кількість годин:	105	105
- лекції	24	8
- практичні / семінарські	24	4
- лабораторні	-	-
- індивідуальні завдання	-	-
- самостійна робота студента	57	93

Статус навчальної дисципліни _____ нормативна _____

Очікувані результати навчання (програмні результати навчання, загальні та фахові компетентності), що формуються у процесі вивчення дисципліни «Археологія кам'яного віку, доби бронзи та заліза»:

ЗК 2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

- ЗК 3. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу.
- ЗК 4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.
- ЗК 6. Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.
- ЗК 8. Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.
- СК 4. Здатність використовувати у професійній діяльності наукові праці та інформаційно-довідкові видання (бібліографічні довідники, путівники до архівних фондів, архівні описи тощо), сучасні інформаційно-пошукові системи.
- СК 5. Здатність відшуковувати необхідні для освітньої та наукової діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти і т. п.).
- СК 6. Здатність використовувати релевантні методи опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, а також сучасні інформаційні технології для обробки історичних даних.
- СК 7. Здатність використовувати фахові знання та професійні навички для виявлення, охорони та популяризації історико-культурної спадщини.
- СК 10. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.
- СК 11. Здатність здійснювати та організовувати археологічну діяльність.
- СК 12. Здатність робити відбір та прийняття на збереження артефактів і документів у відповідності до нормативів, організовувати археографічну діяльність, роботу в архівах та музеях, державних наукових та науково-дослідних установах у відповідності з прийнятими правилами та нормами.
- СК 13. Здатність визначати причинно-наслідкові зв'язки розвитку людської цивілізації, основні етапи її становлення.
- ПРН 5. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.
- ПРН 8. Брати участь у плануванні та виконанні наукових досліджень у сфері історії, презентувати результати досліджень, аргументувати висновки детальні знання про певний історичний період або проблему.
- ПРН 9. Мати навички організації практичного вирішення питань історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.
- ПРН 10. Застосовувати сучасні методики у процесі популяризації історії та археології, а також здійсненні різних видів педагогічної діяльності.
- ПРН 14. Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.

Критерії оцінювання результатів навчання

а) робота на практичному занятті

Усна відповідь, доповідь, виконання завдань

на практичному занятті

до 5 балів

Активність (доповнення, запитання)

2 бали

б) самостійна робота

до 15 балів

г) творча робота (презентація)

до 15 балів

Робота на практичному занятті оцінюється за такими критеріями: 5 балів – здобувач освіти у повному обсязі опрацював програмний матеріал, має глибокі та міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями, робить аргументовані висновки; може узагальнювати та застосовувати набуті знання; 4 бали – відповідь містить незначні неточності; 3 бали – студент може відтворити основні положення програмового матеріалу, його відповідь неповна; 2 бали – студент ґрунтовно доповнює відповіді своїх товаришів; 1 бал – студент доповнює відповіді своїх товаришів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Структура та тематичний план навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Археологічні культури України доби кам'яного віку.

Тема 1. Періодизація та хронологія курсу.

Тема 2. Проблема походження людини. Етапи антропогенезу. Найдавніші людські істоти. Проблема походження *Homo sapiens* у світлі новітніх досліджень.

Тема 3. Палеоліт. Плейстоцен. Ознаки штучного розколювання каменю. Ранній палеоліт України. Середній палеоліт. Пізній палеоліт. Пам'ятки. Житла. Побут палеолітичної людини. Мистецтво та світогляд палеолітичної епохи на території України.

Тема 4. Мезоліт. Голоцен. Формування сучасних природно-кліматичних умов. Рослинний і тваринний світ. Мезоліт – доба лісових мисливців з луком та стрілами. Загальна характеристика та періодизація мезоліту України. Особливості обробки кременю в мезоліті. Балтійсько-поліська та надчорноморська зони мезоліту України. Основні мезолітичні пам'ятки України. Мезолітичні могильники Надпоріжжя. Мистецтво мезоліту.

Тема 5. Неоліт. Природні зміни в післяльодовикову добу та криза мисливського господарства. Визначення складових поняття «неолітичної революції». Зародження землеробства та скотарства. Загальна характеристика та

періодизація неоліту України. Неолітичні культури України та основні археологічні пам'ятки. Неолітичні могильники на терені України. Мистецтво неоліту.

Змістовий модуль 2. Археологічні культури України доби палеометалів та раннього залізного віку.

Тема 6. Доба палеометалів. Кліматичні зміни в добу енеоліту-бронзи. Технологічні інновації та їхній вплив на розвиток господарства. Винайдення металу. Розвиток гірничої справи. Доба палеометалів, як епоха появи та розвитку найдавніших цивілізацій.

Тема 7. Енеоліт. Загальна характеристика. Енеолітичні культури України. Періодизація культури Кукутені-Трипільля. Ранній етап трипільської культури. Проблема походження трипільської культури. Генетичний зв'язок з культурами Балкан, Центральної Європи. Перші поселення на території України. Пам'ятки середнього етапу трипільської культури. Виникнення поселень-гігантів. Пам'ятки заключних етапів розвитку трипільської спільності. Поширення культури на території Середнього Подніпров'я. Поховання. Господарство, керамічне виробництво, кременеобробка та металургія трипільської культури. Поселення, житла, архітектура. Антропоморфна та зооморфна пластика.

Тема 8. Бронзовий вік. Загальна характеристика. Клімат (степ, лісостеп, лісова зона України). Металургія доби бронзи. Виділення бронзолivarного ремесла за даними археології (металургійні провінції, поширення бронзових виробів та бронзолivarних форм).

Періодизація епохи бронзи. Культури бронзового віку на території України. Культури степової (ямна, катакомбна та зрубна) та Поліської (кулястих амфор, культури шнурової кераміки, східнотщинецька культура) частин України. Культури фінальної доби епохи бронзи. Світоглядні уявлення населення доби бронзи за археологічними даними (мистецтво, культові споруди, поховальні пам'ятки).

Передскіфський період. Кіммерійці. Поховальні звичаї, матеріальна культура (предмети озброєння та кінського спорядження, прикраси, керамічний комплекс тощо). Господарство та побут. Мистецтво кіммерійської доби. Фракійський гальштат. Чорноліська культура. Лужицька та висоцька культури.

Тема 9. Ранній залізний вік. Загальна характеристика. Доба заліза в історії людства. Технологія сиродутного способу виробництва заліза. Виробничі споруди та знаряддя металообробки. Поява розвинутого номадизму в Євразії. Спосіб життя та господарство номадів. Періодизація доби заліза в Україні. Початок писемного періоду в історії України.

Тема 10. Скіфський період. Природно-географічні умови Євразії за скіфської доби. Періодизація та хронологія скіфського періоду в Північному Причорномор'ї. Скіфські «царські» кургани. Скіфські городища. Скіфська культура та її характерні риси («тріада»: звіриний стиль, комплекс озброєння, кінське спорядження). Матеріальна культура скіфів. Озброєння та військова справа скіфів. Захисний обладунок. Юхнівська та милоградська культури.

Сарматський період. Спосіб життя та господарство сарматів. Суспільний устрій. Поховальні звичаї. Характерні риси матеріальної культури. Озброєння. Скіфська держава в Криму. Пізньоскіфські городища Нижнього Подніпров'я.

Тема 11. Античні міста-держави Північного Причорномор'я. Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Античні міста північно-західного Причорномор'я (Борисфен, Ольвія Тіра, Ніконій) та західного Криму (Херсонес, Кіркінетіда та ін.), східного Криму (Пантикапей, Мірмекій, Німфей, Тірітака та ін.; сільські поселення). Херсонеська держава та Боспорське царство.

Антична культура Північного Причорномор'я. Міста-поліси та хора. Містобудування. Районування міст. Оборонні, житлові, господарські та культові споруди. Будівельна техніка. Сільськогосподарська округа міст. Клери. Клери Херсонесу. Некрополі. Некрополь Ольвії. Поховальні споруди некрополів Боспорського царства. Поховальні звичаї. Ремесла (металообробка, склоробство, виробництво кераміки тощо). Торгівля та грошовий обіг. Керамічний комплекс. Сільське господарство. Промисли. Озброєння. Побут та культура. Храми та жертівники.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Археологічні культури України доби кам'яного віку.												
Тема 1.. Предмет та завдання дисципліни	2	2					2	2				
Тема 2 Етапи антропогенезу.	18	2	4			12	10	2				10
Тема 3. Ранній та середній палеоліт України	2	2										
Тема 4. Пізній палеоліт України	9	2	2			5	12		2			10
Тема 5 Мезолітичні культури	9	2	2			5	10					10
Тема 6.. Неолітичні культури на теренах України	9	2	2			5	10					10
Разом за змістовим модулем 1	49	12	10			27	46	4	2			40
Змістовий модуль 2. Археологічні культури України доби палеометалів та раннього залізного віку.												
Тема 7. Доба палеометалів	2	2					12	2				10
Тема 8. Культура Кукутени-Трипілля.	11	2	4			5	10					10
Тема 9. Епоха бронзи на теренах України.	9	2	2			5	5	2				3
Тема 10. Доба заліза в історії людства.	4	2	2				10					10

Тема 11. Скіфська доба.	16	2	4			10	12		2			10
Тема 12. Античні міста Північного Причорномор'я.	14	2	2			10	10					10
Разом за змістовим модулем 2	56	12	12			30	59	4	2			53
Разом	105	24	24			57	105	8	4			93

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Африка – батьківщина людства.	2
2	Походження та розвиток <i>Homo sapiens</i> .	2
3	Мисливські суспільства прильодовикової Європи.	2
4	Мезоліт України.	2
5	Неоліт України.	2
6	Господарство носіїв культури Кукутені- Трипілля	2
7	Світогляд носіїв культури Кукутені- Трипілля за археологічними даними.	2
8	Археологічні культури епохи бронзи степової частини України	2
9	Кіммерійська культура.	2
10	Озброєння та військова справа скіфів.	2
11	Релігійні уявлення та мистецтво степових скіфів.	2
12	Античні міста Північного Причорномор'я.	2
Усього годин практичних занять		24

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Тема: Етапи антропогенезу Підготовка до практичних занять 1 та 2. Африка – батьківщина людства та Походження та розвиток <i>Homo sapiens</i> . Мета: розглянути етапи антропогенезу.	12
2	Тема: Пізній палеоліт України. Підготовка до практичного заняття: Мисливські суспільства прильодовикової Європи. Мета: Розглянути відмінності мисливських суспільств прильодовикової Європи	5
3	Тема: Мезолітичні культури. Підготовка до практичного заняття 4: Мезоліт України. Мета заняття розглянути особливості зон мезоліту на теренах України.	5

4	Тема: Неолітичні культури на теренах України.: Підготовка до практичного заняття: Неоліт України. Розглянути особливості неолітизації різних регіонів України.	5
5	Тема Культура Кукутені-Трипілля. Підготовка до практичного заняття: Господарство носіїв культури Кукутені-Трипілля. З'ясувати особливості господарства носіїв культури Кукутені-Трипілля протягом етапів існування культури. Підготовка до практичного заняття: Світогляд носіїв культури Кукутені- Трипілля за археологічними даними. Розглянути джерела, за якими можна реконструювати світогляд носіїв культури.	5
6	Тема: Епоха бронзи на теренах України. Підготовка до практичного заняття: Археологічні культури епохи бронзи степової частини України. Мета заняття: З'ясувати загальне та відмінне в культурах епохи бронзи степової та лісо-степової частини України.	5
7	Тема: Скіфська доба. Підготовка до практичного заняття Озброєння військова справа скіфів. Мета заняття: ознайомити студентів з комплексом озброєння скіфської доби. Розглянути конкретні види та типи озброєння та захістного обладунку; на підставі співставлення археологічних матеріалів та повідомлень писемних джерел схарактеризувати головні прийоми стратегії та тактики скіфського війська. Підготовка до практичного заняття: Релігійні уявлення та мистецтво степових скіфів. Мета заняття: ознайомити студентів з матеріальними проявами скіфської релігії та з головними напрямками розвитку зображального мистецтва.	10
8	Тема: Античні міста Північного Причорномор'я. Підготовка до практичного заняття. Метою є ознайомлення з історією, топографією та головним напрямком розвитку античних пам'яток Подністров'я та Побужжя.	10
Усього годин на самостійну роботу		57

Методи навчання

1. Інтерактивні методи навчання (диспут);
2. Словесні методи навчання (лекція, бесіда);
3. Практичні методи навчання (виконання творчих завдань, підготовка доповідей, презентацій);
4. Проблемний виклад матеріалу;
5. Дослідницький метод навчання.

Методи контролю

1. Усне опитування, участь у груповій роботі;
2. Творчі роботи, презентації;
3. Контрольна робота.

Засоби діагностики успішності та якості навчання

- студентські проекти, презентації та виступи на практичних заняттях;

- усна відповідь;
- письмова робота.

Розподіл балів
Розподіл балів за темами

ЗМ № 1						ЗМ № 2						Разом
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T.9	T.10	T.11	T.12	
10	5	5	5	5	5	5	10	5	5	5	10	75

Розподіл балів за формами контролю

Види контролю	Кількість	Бали	Загальна кількість балів
Виконання самостійної роботи	8	2	15
Усна відповідь на практичному занятті	12	5	60
Екзамен			25
Усього:			100

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма
- 2.Робоча програма навчальної дисципліни
3. Методичні матеріали до практичних занять
4. Теми і завдання для самостійного опрацювання.
5. Матеріали до лекційних занять.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література:

1. Археологія України /За ред. Л. Л. Залізняка. Київ, 2005.
2. Археологія Украинской ССР. Киев, 1985. Т. 1.
3. Археологія Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 2.
4. Брейд У., Трамп Д. Археологический словарь. Москва, 1990.
5. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України, Київ, 1994.
6. Відейко М.Ю. Археологія в Інтернеті. Довідник. Київ, 2001.
7. Гарден Ж. К. Теоретическая археология. Москва, 1983.
8. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. Киев, 1989.
9. Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство. Київ, 1997.
10. Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского полесья эпохи финального палеолита. Киев, 1989.
11. Залізник Л. Л. Первісна історія України. Київ, 1999.
12. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39.
13. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 26.

14. *Клейн Л. С.* Археологические источники. Ленинград, 1978.
15. *Клейн Л. С.* Археологическая типология. Ленинград, 1991.
16. *Рындина Н. В., Дегтярева А. Д.* Энеолит и бронзовый век. Москва, 2002.
17. Україна. Хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності. Т. 1. К., 2008.
18. *Формозов А. А.* Страницы истории русской археологии, Москва, 1986.

Допоміжна література:

1. Археологія. 1993. № 3 (до 100-річчя відкриття трипільської культури).
2. Античные государства Северного Причерноморья. Москва, 1984.
3. *Аникович М.В.* Методология археологии и новые подходы к изучению верхнего палеолита Евразии: Избранные лекции / Новосибир. гос. ун-т; Ин-т археол. и этногр. СО РАН. Новосибирск, 2010.
4. *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. – Л., 1969.
5. *Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, 1972.
6. *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982.
7. *Березанская С.С., Отрощенко В.В., Черениченко Н.И., Шарафутдинова И.Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.
8. *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. Киев, 1983.
9. *Блаватский В. Д.* Античная археология Северного Причерноморья. – Москва, 1961.
10. *Блаватский В. Д.* Античная полевая археология. Москва, 1967.
11. *Брашинский И. Б.* Сокровища скифских царей. Москва, 1967.
12. *Брашинский И. Б.* В поисках скифских сокровищ. Ленинград, 1979.
13. *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978.
14. *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976.
15. *Гладилин В.Н.* Что же такое «Техника Леваллуа»? // Каменный век. Памятники. Методика. Проблемы. Сборник научных трудов. К., 1989.
16. *Гладилин В.М.* Мікроіндустрії раннього палеоліту: замість післямови// Кам'яна доба України. Вип. 13. К., 2010.
17. *Гаврилюк Н. А.* Домашнее производство и быт степных скифов. Киев, 1989.
18. *Граков Б. Н.* Скифы. Москва, 1971.
19. *Граков Б. Н.* Ранний железный век. Москва, 1977.
20. *Демиденко Ю.Е.* Мікроліти комплексів Оріньяку Сюрені та їх значення у вивченні Оріньяку Західної Євразії// Кам'яна доба України вип. 14. Київ, 2011.
21. *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Киев, 1969.
22. *Даниленко В. М.* Кам'яна могила. Київ, 1986.
23. *Деревянко А. П., Маркин С. В. Васильев С. А.* Палеолитоведение. Введение и основы. Новосибирск, 1994.
24. Енциклопедія трипільської цивілізації. Київ, 2004.
25. *Зализняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. К. 1991.
26. *Зубарь В. М.* Северный Понт и Римская империя. Киев, 1998.
27. *Зубарь В. М., Линьова Э. А., Сон Н. А.* Античний світ Північного Причорномор'я. Київ, 1999.
28. *Зубарь В. М.* Боги и герои античного Херсонеса. Киев, 2005.

29. *Ильинская В. А. Тереножкин А. И.* Скифия VII – IV вв. до н.е. Київ, 1983.
30. *Кондукторова Т.С.* Антропология населения Украины мезолит, неолита и эпохи бронзы. М., 1973.
31. *Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.* Ранний палеолит Крыма. Киев, 1993.
32. *Котова Н. С.* Неолитизация Украины. Киев, 2002.
33. *Крапивина В. В.* Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. е. Киев, 1993.
34. *Круц В. А.* Позднетрипольские пам'ятники Среднего Поднепровья. Киев, 1977.
35. *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. Киев, 1882.
36. *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев, 1993.
37. *Крыжицкий С. Д., Зубар В. М., Русяева А. С.* Античні держави Північного Причорномор'я. Київ, 1998.
38. *Куклина И. В.* Этнография Скифии по античным источникам. Ленинград, 1985.
39. *Лагодовська О. М., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л.* Михайлівське поселення. Київ, 1962.
40. *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.
41. *Мозолевський Б. М.* Скіфський степ. Київ, 1983.
42. *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. Киев, 1984.
43. *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. Киев, 1990.
44. *Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.* Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986. .
45. *Нехорошев П. Е.* К методике изучения нижнепалеолитической техники и технологи расщепления камня // Российская археология. 1993. №3
46. *Нужный Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Київ, 1992.
47. Палеолит СССР. – М. 1984.
48. *Переводчикова Е. В.* Язык звириных образов. Москва, 1994.
49. *Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох. Москва, 2002.
50. *Свешников И. К.* Культура шаровидных амфор. Свод археологических источников. Москва, 1983. Вып. В1–3.
51. *Семенов Ю. И.* Как возникло человечество. Москва, 1966.
52. *Ситник О.С.* Мустьерская стоянка Пронятин й еместо в палеолите Восточной Европы // Археологический альманах. Донецк, 1994. № 3.
53. *Ситник О.С.* Деякі аспекти походження первісного мистецтва у світлі нових фактів // Народознавчі зошити. Львів, 1996. № I.
54. *Ситник О.С.* Шлях розвитку левалуазьких індустрій в Україні // Археологический альманах. Донецк, 1996. № 5. Ч. II
55. *Ситник О.С.* Деякі проблеми та перспективи дослідження печерних археологічних пам'яток // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей. Львів, 1995.
56. *Сон Н. А.* Тира римського времени. Киев, 1993.
57. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2001.

58. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Херсонес – Херсон – Корсунь. Киев, 2003.
59. *Степанчук В.Н.* Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы, 2006.
60. *Телегин Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. Киев, 1991.
61. *Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Луганск, 2001.
62. *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. Киев, 1976.
63. Технология производства в эпоху палеолита под редакцией А.Н. Рогачева/ АН СССР Институт археологии. Ленинград, 1983
64. *Цалкин В. И.* Древнейшие домашние животные. Москва, 1970.
65. *Чабай В.П.* Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004
66. *Черненко Е. В.* Скифские лучники. Киев, 1981.
67. *Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. Киев, 1984.
68. *Шелов Д. Б.* Античный мир в Северном Причерноморье. Москва, 1966.
69. *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (г.Гелон). Киев, 1987.
70. *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978.
71. Энеолит СССР. Москва, 1982.
72. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Москва, 1987.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут археології НАН України - [www. archeology.org.ua](http://www.archeology.org.ua)
2. Енциклопедія історії України - <http://wikimediaukraine.wordpress.com/2012/09/19/eu>
3. Співка археологів України. Розділ «бібліотека»